

Τὸ πιὸ παλιὸ μνημεῖο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπὸ τὸν ὄγδοο κάπου αἰῶνα εἶναι ἡ Ἰλιάδα, λίγο νεώτερο ἡ Ὀδύσεια. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ποιήματα ἢ παράδοση τὰ θέλει ἔργα ἑνὸς ἐπικοῦ, τοῦ Ὀμήρου· ἂν ἔχη δίκιο ἢ ὄχι εἶναι ἓνα πρόβλημα, πού τὸ συζητοῦν χρόνια οἱ φιλόλογοι, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὸ λύσουν ὀριστικά. Κι' ἂν ἔμεῖς τώρα γιὰ εὐκολία θὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ ὄνομα τοῦ Ὀμήρου γιὰ νὰ συμπεριλάβωμε καὶ τὰ δυὸ μαζὶ ἔπη — ὅταν μάλιστα θὰ πρόκειται νὰ τονίσωμε χαρακτηριστικὰ κοινὰ στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσεια—, ὅμως δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε καὶ τὴν ἄλλη δυνατότητα, πού χωρίζει τοὺς ποιητές.

Στὸν Ὀμηρο λοιπὸν ἓνα πλῆθος ἥρωικὰ πρόσωπα ἐνεργοῦν καὶ πάσχουν, χαίρονται καὶ πονοῦν, ἀγωνίζονται, ζοῦν καὶ πεθαίνουν. Στὴ ζωὴ αὐτῆ τῆς γῆς γεμάτῃ κίνηση κι' ἀγῶνα ἐνεργότατο μέρος παίρνουν ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο οἱ θεοί: Κάθε στιγμή κατεβαίνουν ἐδῶ κίτω γιὰ νὰ παρασταθοῦν τὸ θνητὸ ἥρωα σὲ μιὰ κρίσιμη ὥρα, νὰ τὸν σώσουν ἀπὸ τὸν κίνδυνο, νὰ τὸν συμβουλέψουν, νὰ τὸν παρηγορήσουν, νὰ τὸν βλάψουν. Κι' ὅταν ἀκόμα βρίσκονται μακριὰ του, ἔχουν τὴ δύναμη νὰ τοῦ βάλουν στὴ σκέψη ὅ,τι αὐτοὶ θέλουν κι' ἔτσι νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὴ σωτηρία ἢ καὶ στὴν καταστροφή.

Τὸν κόσμον αὐτὸ τὸ μυθικὸ εἶναι βέβαιον, πὼς δὲν τὸν ἐπλασε ἓνας ποιητὴς μὲ τὴ φαντασία του ἀπὸ τὸ τίποτε, ὅπως δημιουργεῖ νὰ ποῦμε ἓνας σημερινὸς μυθιστοριογράφος τὸ ἔργο του ἐπινοῶντας πρῶτος αὐτὸς καὶ τὴν ὑπόθεση καὶ τοὺς ἥρωές του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν Ὀμηρο ἀγωνίστηκαν πολλοί, πάρα πολλοὶ ποιητὲς γιὰ νὰ πάρη σιγὰ-σιγὰ ὅπως ἡ γλῶσσα κι' ὁ στίχος, ἔτσι καὶ ἡ παράδοση τὴ μορφή, πού μᾶς παρουσιάζεται μὲ τόση τελειότητα καὶ τόσο πλοῦτο στὰ ὀμηρικὰ ποιήματα. Ποιητὲς ταπεινοὶ καὶ μεγάλοι, γιὰ μᾶς ὅλοι ἀγνωστοί, γιὰτὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ Ὀμήρου γρήγορα ἔκαμε νὰ σβύσῃ τὸ δικό των ἔργο ἀγνώριστο—τὸ σεβασμὸ μας καὶ τὴν ἐχτίμησή μας δὲν τ' ἀξίζουν λιγώτερο, ἐπειδὴ δὲν ξέρομε πιά τὰ ὀνόματά των καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ξεχωρίσωμε καθενὸς τὴ συμβολή.

Οἱ ποιητὲς αὐτοὶ προσπαθοῦν μὲ τὴ σειρά νὰ πλουτίσουν ὅσο μποροῦν τοὺς μύθους μὲ δικές των ἐπινοήσεις συμπληρώνοντας ἓνας ἓνας τὸ ἔργο τῶν παλαιότερων. Καὶ πάλι ὅμως ἡ παράδοση δὲν εἶναι ὡς τὴν ἄκρη δημιούργημα τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν μόνο. Δὲ θὰ ἦταν καθόλου σωστὸ νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι ἓνας ποιητὴς, ὁ πρῶτος τῆς σειράς αὐτῶν, πού ζήτησαν νὰ δουλέψουν τοὺς ἥρωικοὺς μύθους, ἐπινόησε

μὲ τὸ μυαλό του δυὸ τρεῖς ἱστορίες σὰν πυρῆνα, ποὺ πῆρε σιγά-σιγά νὰ μεγαλώνη, ὥσπου ἔφτασε νὰ δημιουργήσῃ ἕναν κόσμον ὁλόκληρον. Γιατὶ εἶναι βέβαιον, πὼς οἱ πρώτες-πρώτες ἀρχὲς τῆς ἡρωικῆς παράδοσης βρίσκονται στὸ λαό, στὰ τραγούδια του καὶ στὶς διηγήσεις του. Ἡ λαϊκὴ αὐτὴ παράδοση εἶναι βέβαια ἀπλαστὴ ἀκόμη, ἔξαιρετικὰ ρευστή, κάθε ἄλλο ὅμως παρὰ φτώχῃ. Στὴ δυτικὴ παραλία τῆς Μικρασίας, ὅπου διαμορφώνεται τὸ ἔπος, ἔχουν μαζευτῆ ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας πλῆθος ἀποικοὶ κι' αὐτοὶ ἔχουν φέρει ἀπὸ τὶς παλιῆς πατρίδες τὰ τραγούδια των καὶ τὰ παραμύθια των, τοὺς μύθους των καὶ τοὺς ἡρώες των. Καθὼς φτάνουν ἐκεῖ, ἀνακατώνονται, σχετίζονται ἀναμεταξύ των, ἀντικρούζουν ὕστερα στὴν καινούργια των πατρίδα κόσμους πνευματικὸς καὶ ὕλικους καινούργιους, ζοῦν μιὰ ζωὴ γεμάτη ἀγῶνες καὶ περιπέτειες κι' ἔτσι δουλεύουν μέσα των ἕνα ὕλικὸ ἀφθονώτατο, γιὰ νὰ πλάσουν καινούργιες παραδόσεις ἢ καὶ γιὰ νὰ μεταπλάσουν τὶς παλιῆς.

Ἡ παράδοση κρύβει πολλὰ φορὲς ἕνα κομμάτι ἱστορία μέσα της. Ἐνα πραγματικὸ περιστατικὸ — ἕνας πόλεμος, μιὰ ἐκστρατεία, μιὰ νίκη πνευματικὴ εἴτε ὕλικὴ — τυχαίνει ὁ λαὸς νὰ τὸ ζῆσῃ δυνατὰ κι' ἔτσι μένει στὴν ἀνάμνησίν του ἀξέχαστο· ὅμως χωρὶς νὰ περάσῃ πολὺς καιρὸς χάνει τὸν ἱστορικὸ του χαραχτῆρα καὶ περνάει στὸν κόσμον τῆς παράδοσης. Ὁ λαὸς δὲν κοπιᾶζει καθόλου γιὰ νὰ διατηρήσῃ στὴ μνήμη του τὰ γεγονότα, ὅπως πραγματικὰ συνέβηκαν, γιὰτὶ σκοπὸς του δὲν εἶναι νὰ σώσῃ ἀπὸ τὴ λήθη μιὰ ἐπιστημονικὰ ἐξακριβωμένη ἀλήθεια. Στὴ φαντασία του δὲν μπαίνει κανένας φραγμὸς. Ἐτσι τὸ περιστατικὸ, ποὺ εἶδε ἢ ποὺ ἄκουσε, ὅπως ὅσοιδήποτε ὅμως ποὺ τὸ ἔζησε, ἀλλοιώνεται, καθὼς πλουτίζεται μὲ διάφορα θέματα παρμένα ἀπὸ ἄλλες διηγήσεις, ἀπὸ παραμύθια καὶ παραδόσεις, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καθὼς χάνει πολλὰ στοιχεῖα, ποὺ τοῦ ἀνῆκαν ἀρχικὰ καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχαν μεγάλη σημασία γιὰ τὸν ἱστορικὸ, μὰ ποὺ γιὰ τὸ λαϊκὸ ἀφηγητὴ εἶναι ἔντελῶς ἀδιάφορα· οἱ μεταλλαγές αὐτὲς γίνονται σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε πολὺ γρήγορα μέσα σ' αὐτὸ τὸ ὕλομάνισμα τῶν φανταστικῶν καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἱστορικῶν στοιχείων ἢ πραγματικὴ ἀφορμὴ, ποὺ προκάλεσε ὅλη αὐτὴ τὴν ἱστορία, πνίγεται, χάνεται. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι ἀδύνατον σήμερον νὰ μάθωμε, ἀπὸ ποιά ἱστορικὰ γεγονότα ξεκίνησε στὴν ἀρχὴ ἡ παράδοση τοῦ τρωικοῦ πολέμου· τὸ ἴδιο ἀδύνατον εἶναι μέσα στὴ διήγησιν τῆς ἐκστρατείας τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας νὰ ξεχωρίσωμε τὸν ἱστορικὸ πυρῆνα, ποὺ στάθηκε ἡ πρώτη ἀφορμὴ τῆς μυθοπλαστίας.

Ὅτι ὅσο πιο πολὺ ἀπομακρύνεται μιὰ διήγησιν ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ τῆς πηγῆ, τόσο καὶ πιο πληθαίνει ἢ ἐπέμβασι τῶν θεϊκῶν δυνάμεων, εἶναι κάτι, ποὺ τὸ καταλαβαίνει κανεὶς εὔκολα. Ὡστόσο τὸν ἄνθρωπον δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν οἱ θεοὶ μόνο ὅσο συντελοῦν ἢ ἀντιδροῦν στῶν ἡρώων τὸ ἔργο ἐπάνω στὴ γῆ, τὸν ἐνδιαφέρει καὶ ἡ ἱστορία των καθ'αυτῆ. Θέλει νὰ ξέρη ποῦ καὶ πῶς ἐγεννήθηκε ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος

θεός, ποιὰ τὰ θαυμαστά του ἔργα ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, πὺ γεννήθηκε, πὺ προτιμάει νὰ περνᾷ τὸν καιρὸ του, ποιοὶ οἱ ἔρωτές του... Παράλληλα μὲ τὴν ἡρωικὴ διαμορφώνεται λοιπὸν μιὰ παράδοση, πὺ μιλεῖ γιὰ τῶν θεῶν τὴ ζωὴ.

Τὸν ὄγκο τῆς λαϊκῆς αὐτῆς παράδοσης, πὺ ἀναφέρεται σὲ θεοὺς καὶ σὲ ἥρωες καὶ πὺ εἶναι ἀκόμη ἀπλαστὴ καὶ ἀνακατωμένη, θὰ τὸν διαμορφώσουν αἰγὰ-αἰγὰ οἱ ποιητές. Καὶ στὴν προηγούμενη ὁμιλία τονίστηκε ἓνα χαρακτηριστικὸ, πὺ ἰδιάζει στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοση, ὅτι δηλ. πολὺ γρήγορα τὴν παίρνουν στὰ χέρια τῶν ποιητῶν, πὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸ ἀξεχώριστο πλῆθος καὶ πὺ δὲν ἐκφράζουν μονάχα ὅσα ἀντανεκλαστικὰ δέχονται ἀπὸ τὴ μεγάλη μάζα σὺ σκέψη καὶ σὺν αἴσθημα· ὕστερα πὺ συγκεντρώνουν τὸ σκορπισμένον ἐδῶ κι' ἐκεῖ ὕλικόν, τὸ δουλεύουν συστηματικὰ, τὸ σώζουν ἀπὸ τὴ λήθη, καθὼς τοῦ δίνουν σταθερὴ μορφή, καὶ τὸ κληροδοτοῦν στὶς ἐρχόμενες γενιές.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ, πὺ ὁ ποιητὴς ἄρχισε νὰ ξεμακραίνῃ ἀπὸ τὸ πλῆθος, ὡς τὸν Ὅμηρον ἔχει γίνῃ μιὰ τεράστια δουλειά· ἡ παράδοση πᾶει νὰ πάρῃ ὀλοένα καὶ πῖο σταθερὴ μορφή, τουλάχιστο στὶς κύριες γραμμὲς τῆς ἥρωες, πὺ ἀνῆκαν ἄλλοτε σὲ διαφορώτατους τόπους κι' ἐποχές, ἔχουν σχετιστῆ τῶρα μετὰξὺ τῶν, καθὼς ὁ ποιητὴς τοὺς ἔκανε νὰ πάρουν μέρος στὴν ἴδια ἐκστρατεία, στὸν ἴδιον πόλεμον, στὸ ἴδιον κυνήγι ἢ τοὺς ἐσχέτισε γενεαλογικὰ. Ὡρισμένοι μῦθοι, νὰ ποῦμε ἢ θῆρα τοῦ καλυδωνίου κάπρου, ἢ ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, ὁ τρωικὸς πόλεμος, γίνονται πυρῆνες καὶ συγκεντρώνουν σιγὰ-σιγὰ γῦρὸ τῶν ἓνα πλῆθος ἥρωες καὶ ἐπεισόδια. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ παράδοση διαρθρώνεται, ἀποχτᾷ κάποια τάξη. Φυσικὰ ὅσο πᾶει κι' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ τῆς πηγὴ, ὅμως αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει κανένα ποιητὴ ν' ἀντλήσῃ καὶ πάλι ἀφθονο ὕλικόν ἀπὸ τὶς αἰτιολογικὲς παραδόσεις τοῦ λαοῦ καὶ τοὺς κοσμογονικοὺς τοῦ μύθου, ἀπὸ τὰ παραμῦθια τοῦ καὶ τ' ἀνέκδοτά του, γιὰ νὰ πλουτίσῃ τὴν ἡρωικὴ καὶ τὴ θεϊκὴ παράδοση, πὺ κρατεῖ αὐτὸς τῶρα στὰ χέρια του.

Στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσεια ἡ παράδοση παρουσιάζεται θαυμαστά πλούσια σὲ πρόσωπα καὶ σὲ ἔργα. Σήμερα μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ παρακολουθήσωμε τὸ δρόμον τῆς ἐξέλιξης, πὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸ χάος τῶν σκόρπιων λαϊκῶν ἱστοριῶν καὶ ἔφτασε στὴ μεγαλόπρεπὴ ὁμηρικὴ σύνθεσιν. Στὸν Ὅμηρον ἀντικρούωμε τὴν τεράστιαν αὐτὴ ἐργασία σὺ σύνολον μόνον στὴν τελείωσίν της. Γῦρὸ ἀπὸ τὸ Ἴλιον βρίσκονται μαζεμένοι οἱ περιφημότεροι ἥρωες. Τὰ κύρια ἡρωικὰ πρόσωπα εἶναι ἀπὸ καιρὸ γνωστὰ στὸ κοινόν, πὺ ἀκούει τὸν ποιητὴν. Ποιὸς ὁ Ἀχιλλέας, ὁ Μενέλαος, ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ Πρίαμος, ὁ Πάρις, ἢ Ἑλένη κτλ. δὲ χρειάζεται νὰ ἐξηγήσῃ ὁ Ὅμηρος. Τὸν τρωικὸν πόλεμον στὸ γενικόν του διάγραμμα δὲν εἶναι γι' αὐτὸν κανείς, πὺ νὰ τὸν ἀγνοῇ, ὁ ἐπικός θεῶν λοντας νὰ ὑμνήσῃ ἓνα ἐπεισόδιόν του δὲ ὑποχρεώνεται νὰ μπάσῃ τὸ ἀκροατήριόν του στὸ θέμα.

Καὶ οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου ἔχουν καιρὸ τώρα ἐπιβληθῆ. Ὁ Δίας εἶναι ἡ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε ἄρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στοχάζομαι. Καὶ ἡ στάσις, ποὺ κρατεῖ καθένας θεὸς στὸν τρωικὸ πόλεμο εἶναι γνωστὴ· ὅτι ἡ Ἥρα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ βρίσκονται στὸ πλευρὸ τῶν Ἀχαιῶν, ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ Ἀπόλλωνας τῶν Τρώων, εἶναι φανερό, πῶς δὲν ἐπινοήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἰλιάδα.

Μιὰ ἀπορία θὰ ἔχη γεννηθῆ φαντάζομαι ἐδῶ καὶ λίγη ὥρα στὴ σκέψῃ πολλῶν. Στὸν Ὅμηρο, εἴπαμε, ἔχομε τὸ τέλος μιᾶς μακροῦς ἐξέλιξης, τῆς ἐξέλιξης ὅμως αὐτῆς τὶς λεπτομέρειες, τὶς διάφορες βαθμίδες τῆς, τὸ ρυθμὸ τῆς κτλ. δὲ μᾶς εἶναι δυνατὸ νὰ τὶς ξανακερδίσομε σήμερον. Θὰ γίνῃ τάχα δυνατὸ νὰ ξεχωρίσωμε τουλάχιστο τοῦ Ὀμήρου τὴ συμβολὴ ἀπὸ τῶν παλαιότερων ἐπικῶν τῆ στιγμῆ, ποὺ ἡ προσπάθειά μας ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς νὰ ἐξετάσωμε, πῶς στάθηκε ὁ Ὅμηρος—ἔστω· πῶς στάθηκαν ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας καὶ ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδύσσειας ἀπέναντι στὴν παράδοσι, ὅπως τὴ βροῦσαν διαπλασμένη ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ πῶς ἐζήτησαν νὰ τὴ μεταπλάσουν σύμφωνα μὲ τὸν δικὸν τῶν πνευματικῶν κόσμον; Ὅμως πῶς θὰ μπορέσωμε ν' ἀντιπαραβάσωμε τὴν ὁμηρικὴν παράδοσι μὲ τὴν προομηρικὴν—ἔστω καὶ σὰ σύνολο—τὴν ὥρα, ποὺ ἀπὸ τὴν τελευταία δὲ μᾶς ἔχει σωθῆ τίποτε;

Διαθέτει μήπως ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη κανένα μέσο, ὥστε νὰ μπορῆ νὰ προχωρῆ μὲ κάποιαν ἀσφάλεια ἀναδρομικὰ σὲ ἐποχὰς πιὸ παλιὰς κι' ἔτσι, κι' ἂν ἀκόμη δὲν ὑπάρχουν ρητὲς σχετικὲς μαρτυρίαι, μὲ τὸ νὰ ἀνακαλύψῃ προομηρικὰς μορφὰς τῶν μύθων, νὰ κἀνῃ δυνατὴ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῆς ὁμηρικῆς παράδοσις μὲ τὴν παλαιότερη; Ναι, εἶναι ἀλήθεια, πῶς ἡ φιλολογία κατορθώνει ἄρκετὰ φορὰς νὰ ἀνασυνθέσῃ τὴν προομηρικὴν παράδοσις, μὲ ποιά μέθοδο δὲν εἶναι φυσικὰ τόπος ν' ἀναπτύξωμε ἐδῶ. Τὸ κακὸ εἶναι, ὅτι ἕνα τέτοιο κατόρθωμα δὲ γίνεται σὲ κάθε περίπτωσι κι' οὔτε δίνει πάντοτε συμπεράσματα ἀναντίρροπα. Καὶ κάτι ἄλλο ὅμως: Ἐκεῖνο, ποὺ μπορεῖ ὁ φιλόλογος στὶς εὐνοϊκώτερες περιπτώσεις νὰ κἀνῃ, εἶναι νὰ πιστοποιήσῃ μιὰ παλιὰ μορφή τῆς παράδοσις διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴν· πολὺ σπάνια ὅμως θὰ εἶναι σὲ θέσι νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι τὴν παλαιότερη αὐτὴ παράδοσις εἶναι ὁ Ὅμηρος, ποὺ τὴ μετασχηματίζει. Τὶς πιὸ πολλὰς φορὰς, ἂν εἶναι προσεχτικὸς, θ' ἀφήσῃ ἀνοιχτὴ τὴ δυνατότητα, ὅτι ἕνας ἄλλος ἐπικὸς ἐπῆρε κι' ἐχάρισε στὴν παράδοσις τὴν καινούργια τῆς μορφή πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο κι' αὐτὸς βρίσκοντας τὸ νεωτερισμὸ σύμφωνα μὲ τὴ δική του ἀντίληψιν δὲν εἶχε παρὰ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς τὴν ὥρα, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ ξεχωρίσωμε, τί ἀνήκει στὸν Ὅμηρο μονάχα, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὸν δεχτοῦμε σὰν ἐκπρόσωπο μιᾶς δλόκληρης πνευματικῆς γενιᾶς, ποὺ ὡς ἕνα σημεῖο ζητάει νὰ δώσῃ καινούργιο νόημα στὴν παλαιότερη παράδοσις. Γιατὶ ἕνα εἶναι βέβαιον: στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσεια παρ-

ὅλες τὶς διαφορές, πού παρουσιάζουν τὰ δύο αὐτὰ ἔργα μεταξύ των ἀντιπροσωπεύεται ἕνας κοινὸς πολιτισμὸς, πού παίρνει συνειδητὰ ν ἀνυψωθῆ πάνω ἀπὸ ἕνα παλαιότερο, ἐπικὸ πάλι πολιτισμὸ. Ἐν τὴν ἄντιπροσωπεύουν τὰ δύο αὐτὰ ποιήματα μόνον ἢ καὶ γιὰ πρώτη φορά, εἶναι ἕνα πρόβλημα ἄλυτο γιὰ τὴν ὥρα, θαρρῶ καὶ γιὰ πάντα.

Εἶναι κάτι χιλιεπιπλωμένο : ὁ θεὸς στὸν Ὅμηρον δὲν εἶναι ἀκόμα ἠθικὴ δύναμη κι' οὔτε ἐποπτεύει τὴν ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ὁμηρικὸς θεὸς πλασμένος 'κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν' τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς κανένα ἔγχο ἀπὸ τὴν παλιὰ ζωόμορφη καὶ τερατόμορφη κατάστασή του, πού νὰ τὸν ἀσκημίζη, γεννημένος μὴν φορά σὰ θνητὸς, μ' ἀπὸ κεί καὶ πέρα ἀθάνατος κι' ἀγέραςτος, ζῶντας μὴν εὐκόλη, γελαστή ζωὴ, κλείνει μέσα του μὴν ἀπέραντη σωματικὴ δύναμη καὶ σοφία, καμμιὰν ὅμως ἠθικὴ τελειότητα.

Σ' ἕνα θεό, πού νὰ ζῆ μὴν ἠθικὴ ἀνώτερη καὶ πού ν' ἀπαιτῆ κι' ἀπὸ τοὺς θνητοὺς μὴν ἀνάλογη προσπάθεια, δὲν πιστεύει ὁ ὁμηρικὸς ἀνθρώπος ἢ ἴδια ἢ ζωὴ τοῦ δείχνει τὴν ἔλλειψη μιᾶς ἀνώτερης ὑπαρξῆς δίκαιης καὶ καλῆς. Στὸ θεό του δὲν ἔχει καμμιὰν ἐμπιστοσύνη, φοβᾶται τὸ φθόνον του, τὸ κέφι του. Γιὰ νὰ σωθῆ ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία του, δὲν ἐσκέφτηκε ἀκόμη νὰ τὸν ὑποτάξῃ στὸ νόμον τὸν ἠθικόν, εἶναι στὴ διάθεσή του παραδομένος. Τὰ ἴδια πάθη, πού σέρνουν τοὺς ἀνθρώπους, σέρνουν καὶ τοὺς θεοὺς στὶς ἐνέργειές των, προσωπικὲς οἱ ἀφορμές, πού τοὺς κινοῦν : Ὁ Δίας στὴν Ἰλιάδα προκαλεῖ τὴν ἦττα τῶν Ἀχαιῶν μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ ξεπληρώσῃ στὴ Θέτιδα μὴν παλιὰ ὑποχρέωση. Ἡ Ἀθηναῖα γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὸν προστατευόμενό της, τὸν Ἀχιλλέα τὴν ὥρα τῆς μονομαχίας του μὲ τὸν Ἑκτορα, δὲ διστάζει νὰ δολιευτῆ ἕνα τόσο εὐγενικὸ ἀντίπαλον καὶ νὰ τοῦ παρουσιάσῃ μὲ τὴ μορφή ἑνὸς ἀδερφοῦ του, τοῦ Δηϊφόβου, βοηθὸς του τάχα, πραγματικὰ ὅμως γιὰ νὰ ταχύνῃ τὸν ὄλεθρόν του. Ὅταν σὲ λίγο ὁ Ἑκτορας σὲ μὴν κρίσιμη στιγμή ζητᾶ τὴ βοήθεια τοῦ συντρόφου του, πού τὸν φαντάζεται πλάι του, ἢ θεὰ ἔχει ἔξαφανιστῆ.

Γιὰ τὴ δική μας ἀντίληψη μὴν τέτοια δόλια πράξη στερεῖ τὴν Ἀθηναῖα ἀπὸ τὸ κυριώτερον κατηγορημα ἑνὸς θεοῦ : τὴν ἠθικὴ ἀκεραιότητα, τὴ δικαιοσύνη—γιὰ τὴ δική μας ἀντίληψη. Ὅμως εἶναι χαρακτηριστικόν, πῶς ἀντικρούζει ὁ ἴδιος ὁ γελασμένος τὴν ἀπάτη αὐτῆ :

"Ὁχου, τὸ βλέπω πὰ οἱ θεοὶ μὲ κράζουνε στὸν Ἀδη!

Τί εἶπα μαθὲς πῶς εἶχα ἐγὼ τὸ Δήφοβον κοντά μου

μὰ ἦταν παγίδα τῆς θεᾶς, κι' εἶναι στὸ κάστρο ἐκεῖνος.

Τώρα ἀφοῦ ὁ χάρος πλάκωσε καὶ πὰ δὲν ἔχω ὀλπίδα,

ἔτσι ἄς μὴν πέσω σὰ ραγιαῖς δίχως τιμῆ, μ' ἄς δείξω
κὴν ἄξια πρὶν παλληκαριά, ποὺ νὰ βουίξη κόσμος!

[Πάλλης] *)

Ὁ ὁμηρικὸς ἄνθρωπος στὴν πράξη τῆς θεᾶς δὲ βλέπει τὴν ἀδικία, βλέπει μονάχα τὸ μήνυμα τὸ στερνὸ τῶν θεῶν κι' ἐτοιμάζεται νὰ πεθάνη.

Οἱ θεοὶ δὲ χαρίζουν μόνο τὰ καλὰ στοὺς ἀνθρώπους, μὰ καὶ τὶς συμφορές. Ἀκόμα καὶ τὴν κακὴ σκέψη εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ τὴ βάζουν στὸ μυαλὸ τοῦ θνητοῦ, γιὰ νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὴν καταστροφή μιὰ κι' ἐμελέτησαν τὸ χαμό του. Ἡ Ἄτη, αὐτὴ ποὺ σπρώχνει τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀδικία καὶ στὴν καταστροφή ὕστερα, εἶναι κόρη τοῦ Δία, δύναμη θεϊκῆ κι' αὐτὴ. Ποιὸς θνητὸς μπορεῖ νὰ τῆς ἀντιτάξῃ τὸν ἠθικὸ του κόσμο καὶ νὰ μὴν ὑποκύψῃ;

... Ὅμως ἐγὼ δὲν εἶμαι, ποὺ ἔχω φταίξει,
μονάχα ὁ Δίας κι' ἡ Ἐρινύα, στὰ σκότη ποὺ γυρνάει, κι' ἡ Μοῖρα!
Στὴ μάζωξη βάλαν αὐτοὶ τὴν ἄγρια τύφλωση στὸ νοῦ μου,
τότε ποὺ πῆρα τοῦ Ἀχιλλέα τὴ νιά, ποὺ τοῦ εἶχαν ξεδιαλέξει.
Ὅμως τί νὰ ἴκανα; θεὸς αὐτὸς σὲ ὅλα ποὺ φέρνει τέλος,
ἡ Ἄτη, ἡ πολυσέβαστη κόρη τοῦ Δία, ποὺ ὅλους τοὺς βλάπτει... **)

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπολογία τοῦ Ἀγαμέμνονα γιὰ τὸ ἀδίκημά του.

Ἀργότερα, ὅταν οἱ θεοὶ ἔχουν πιά πάψει νὰ κυβερνοῦν μὲ τόσην αὐθαιρεσία κι' ἔχουν ἀποχτήσῃ ἠθικὴν ὑπόσταση, θὰ βρεθοῦν πολλοὶ ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι, ποὺ κρίνοντας τὰ ἔργα τῶν ὁμηρικῶν θεῶν ἐπάνω στὰ μέτρα τῆς δικῆς τῶν ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς πίστεως θὰ τοὺς ποῦν ἀνήθικους καὶ θὰ κατηγορήσουν βαριά τὸν ποιητὴ, ποὺ κα-

*) Ὡ πόποι, ἦ μάλα δὴ με θεοὶ θανατόνδε κάλεσαν·
Δηίφοβον γὰρ ἔγωγ' ἐφάμην ἦρωα παρεῖναι·
ἀλλ' ὁ μὲν ἐν τείχει, ἐμὲ δ' ἐξαπάτησεν Ἀθήνη.
Νῦν δὲ δὴ ἐγγύθι μοι θάνατος κακός, οὐδ' ἔτ' ἀνευθεῖν,
οὐδ' ἀλέη· ἦ γὰρ ῥα πάλαι τό γε φίλτερον ἦεν
Ζηνί τε καὶ Διὸς νῦν ἐκηβόλω, οἷ με πάρος γε
πρόφρονες εἰρύατο· νῦν αὐτέ με μοῖρα κιχάνει.
Μὴ μάν ἀσπουδί γε καὶ ἀκλειῶς ἀπολοίμην,
ἀλλὰ μέγα ῥέξας τι καὶ ἐσσομένοισι πυθέσθαι (X 297).

**) ... Ἐγὼ δ' οὐκ αἰτιός εἰμι,
ἀλλὰ Ζεὺς καὶ Μοῖρα καὶ ἠεροφοῖτις Ἐρινύς,
οἳ τέ μοι εἰν ἀγορῇ φρεσὶν ἔμβαλον ἄγριον ἄτην,
ἤματι τῷ, ὅτ' Ἀχιλλῆος γέρας αὐτὸς ἀπηύρων.
Ἄλλὰ τί κεν ρέξαιμι; θεὸς διὰ πάντα τελευτᾷ,
πρέσβα Διὸς θυγάτηρ Ἄτη, ἦ πάντας ἀᾶται... (T 86)

τέβασε τόσο χαμηλά τούς θεούς, νὰ μὴν ξεχωρίζουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακό, νὰ δουλεύουν σὲ πάθη τόσο ταπεινά, νὰ ἀδικοῦν, νὰ δολιεύονται, νὰ πολεμοῦν ἀκόμα καὶ μεταξύ τῶν—καὶ γιὰ ποῖό λόγο ὅλα αὐτά; Γιὰ νὰ βοηθήσουν μόνο ἓνα προστατευόμενό των ἢ νὰ βλάψουν ἓνα μισητό των θνητό!

Ὡστόσο αὐτὸ πὺν πρέπει νὰ τονιστῆ εἶναι, πῶς ἡ κριτικὴ τῆς διαγωγῆς τῶν ὁμηρικῶν θεῶν ἀρχίζει μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ὅμηρο. Ἡ γνώμη, ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι ἀκόμη ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε φραγμὸ καὶ νόμο, εἶναι σωστή, τὴν πιστοποιοῦμε κάθε στιγμή. Κι' ὅμως στὸ ἴδιο τὸ ὁμηρικὸ ἔργο πάλι πιστοποιοῦμε τὴν ἀρχὴ μιᾶς προσπάθειας, γιὰ νὰ πλαστῆ μιὰ ἀνώτερη ἠθικὴ θεῶν. Ἐδῶ βρίσκεται μιὰ ἀντίφραση ἃς ζητήσωμε νὰ τὴ μελετήσωμε καὶ νὰ τὴν ἐξηγήσωμε.

Οἱ θεοὶ, εἶδαμε πρὶν, παίρνουν ἐνεργὸ μέρος στοὺς ἀγῶνες τῶν ἀνθρώπων, κι' ἐπειδὴ στὸν τρωικὸ πόλεμο ἔχουν μοιραστῆ οἱ μισοὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες, οἱ ἄλλοι μὲ τοὺς Τρῶες, ἡ ἀμάχη ξεσπάει καὶ σ' αὐτοὺς μέσα δυνατῆ: Στὸ Ε ἡ Ἀθηνᾶ βάζει τὸ Διομήδη νὰ πληγώσῃ τὸν Ἄρη· στὴ Θεομαχία ὁ Ἥφαιστος πυρπολεῖ τοῦ Σκάμανδρου τὰ νερά, ἡ Ἀθηνᾶ πληγώνει τὸν Ἄρη καὶ τὴν Ἀφροδίτη, ἡ Ἥρα δέρνει τὴν Ἀρτεμη. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο μαλώνουν οἱ θεοὶ στὸν Ὀλυμπο ἐπάνω κάθε στιγμή, τὸ φαί των δὲν τὸ χαίρονται, ὁ πόλεμος τῆς γῆς τοὺς κρατάει σὲ ἀναβρασμὸ ἀκατάπαυτο. Κι' ὅμως ποῖός ὁ λόγος οἱ θεοὶ, οἱ ῥεῖα ζῶντες, στὴ μακαριότητά των νὰ παθαίνωνται καὶ νὰ ὑποφέρουν γιὰ τῶν ταπεινῶν θνητῶν τὶς σκοτούρες;

Τὴν ἀντίφραση αὐτὴ τὴν κλείνουν μέσα των ὅλοι οἱ θεοὶ, ὄχι οἱ ὁμηρικοὶ μόνο. Ὁ θνητός, πὺν δὲν μπορεῖ νὰ φανταστῆ τοὺς θεοὺς του ἀμέτοχους κι' ἀδιάφορους στὸν ἀγῶνα, πὺν αὐτὸς ζῆ στὴ γῆ ἀπάνω—ἄλλο ζήτημα ἂν εἶναι ἀγῶνας δίκιος ἢ ἀδικος—, πὺν δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς φανταστῆ νὰ ζοῦν πέρα ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα, ὅσο ἀσήμαντα καὶ ταπεινά, τὴν ἴδια στιγμή τοὺς χαρίζει τὴν ἀπόλυτην εὐδαιμονία καὶ γαλήνη, αὐτὸ πὺν ὀνειρεύεται ὁ θνητός, μὰ πὺν δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ζήσει ἔδῶ κάτω καὶ πὺν γι' αὐτὸ τὸ προβάλλει στὸν οὐρανὸ ψηλά. Ἀπόλυτη εὐδαιμονία καὶ γαλήνη ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, συμμετοχὴ ἐνεργότατη σὺ σκληρό, γεμᾶτο ἀδικίες ἀνθρώπινο ἀγῶνα ἀπὸ τὸ ἄλλο: μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίφραση παραδέρνουν οἱ θεοὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν κι' ὅλων τῶν τόπων.

Τὴν ἀντίφραση αὐτὴ τὴ νιώθει καὶ ὁ Ὅμηρος· καὶ βάζει καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς θεοὺς νὰ τὴ νιώσουν: Στὸ Α στὴ συνέλευση τοῦ Ὀλύμπου, ὅταν ὅλοι πιά οἱ θεοὶ ἔχουν ἀποκάνει μὲ τὰ μαλώματα τοῦ Δία καὶ τῆς Ἥρας, ὁ Ἥφαιστος ἐκφράζει τὴν ἀγανάχτησή του γιὰ τὴν ταραχὴ, πὺν τοὺς γεννοῦν ἐκεῖ πάνω οἱ πόλεμοι τῆς γῆς. Ἀκόμη καλύτερα ὁ Ἀπόλλωνας στὸ Φ τὴ στιγμή, πὺν πρόκειται ν' ἀγωνιστῆ μὲ τὸν Ποσειδῶνα γιὰ χάρη τῶν ἀνθρώπων, τονίζει πόσο ἀνάξιο κι' ἀνόητο εἶναι νὰ πολεμοῦν οἱ θεοὶ μεταξύ των γιὰ τ' ἄθλια ἐκεῖνα ὄντα, πὺν σὰν τῶν δέντρων τὰ φύλλα τὴ μιὰ στιγμή εἶναι ὅλο ζωὴ καὶ τὴν ἄλλη σωριάζονται νεκρά.

Κι' ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλωνας δὲν ἔπαψε ν' ἀγωνίζεται ὡς τὸ τέλος γιὰ τῶν ἀθλιῶν αὐτῶν ἀνθρώπων τὰ πάθη. Καὶ δὲν εἶναι τούτη ἡ μόνη ἀντίφραση, ποὺ κλείνουν οἱ θεοί :

Στὴν ἀρχὴ τῆς Ὀδύσσειας ὁ Δίας θυμᾶται τὴν τύχη τοῦ Αἴγισθου, ποὺ τὸν ἐσκότωσε ὁ Ὅρεστης :

Ὁχου, πῶς τὰ ἄχον' οἱ θνητοὶ μὲ τοὺς θεοὺς βάλει καὶ λένε, πῶς τὸ κακὸ ἔρχεται ἀπὸ μᾶς, κι' εἶναι τῶν ἰδίων οἱ ἀδικίες, ποὺ δίχως νὰ τοὺς μέλλεται βαριὰ τοὺς κάνει καὶ πληρώνουν *)

Γιὰ ν' ἀποδείξῃ σωστὸ τὸν ἰσχυρισμὸ του ὁ Δίας θυμίζει στοὺς ἄλλοις Ὀλύμπιους, μὲ ποιὸν τρόπο ζήτησαν νὰ προφυλάξουν τὸν Αἴγισθο ἀπὸ τὸ κακὸ : τοῦ ἔστειλαν τὸν Ἑρμῆ νὰ τοῦ τονίση, πῶς ἂν δὲν παρατοῦσε τὰ σχέδιά του, νὰ σκοτώσῃ δηλ. τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ νὰ κἀνὴ παράνομα τὴν Κλυταιμῆστρα γυναικὰ δική του, δὲ θ' ἀργοῦσε νὰ ἔρθῃ ἡ τιμωρία ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ὅρεστη. Ὁ Αἴγισθος ὅμως δὲν ἄκουσε τὴ συμβουλή των καὶ γι' αὐτὸ τὰ πλήρωσε ὅλα μαζί ἀργότερα.

Οἱ θεοὶ ἐδῶ δὲν ἐτύφλωσαν τὸ θνητὸ γιὰ νὰ τὸν σπρώξουν στὸ ἔγκλημα ἴσα-ἴσα στὴν πρόνοιά των, ἀγαθὰ φρονέοντες, ὅπως λέγεται, ζήτησαν νὰ τὸν σώσουν. Δὲν εἶναι πιά αὐτοί, ποὺ θέλουν κι' ἀφανίζουν τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι τῶν ἀνθρώπων τῶν ἰδίων ἡ ἀτασθαλία, ποὺ τοὺς καταστρέφει ὑπὲρ μόρον, χωρὶς νὰ τοὺς τὸ γράφει ἡ Μοῖρα. Ὅτι ἐδῶ μὲ τὸ στόμα τοῦ θεοῦ μιλεῖ ὁ ποιητὴς κρίνοντας μὲ μιὰ προχωρημένη σκέψη τὴν παλιὰ πίστη, δὲν μπορεῖ ν' ἀμφιβάλλῃ κανεὶς. Τὴ στραβὴ ἀντίληψη τῆς παράδοσης καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὅτι ὁ Δίας εἶναι ποὺ στέλνει τὴν Ἄτη στὴ γῆ κάτω, ἔρχεται νὰ τὴν ἀντικρούσῃ φαινομενικὰ ὁ ἴδιος ὁ θεός, πραγματικὰ ἓνας ἀνθρώπος μὲ ἀνώτερο πνεῦμα. Τὸ θεῖο ἔχει ἀνυψωθῆ ἤδη τὴν ἰδέα ἔστω κι' ἐνὸς θνητοῦ.

Οἱ θεοὶ φρονέουσιν ἀγαθὰ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀκριβῶς γιὰ νὰ τοὺς παρουσιάσῃ νὰ ὑπηρετοῦν τὸ καλὸ μόνο, ὁ ποιητὴς διασκεύασε τὴν παράδοσιν ἢ ἐπίσκεψιν, ποὺ κάνει ὁ Ἑρμῆς στὸν Αἴγισθο καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ τὸν μεταπείσῃ, εἶναι χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία ἐπινοημένη στὸ μέρος αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Στὴν παλαιότερη παράδοσιν καὶ τὸν Αἴγισθο οἱ θεοὶ τὸν ἔσπρωχναν νὰ κακουργήσῃ καὶ νὰ χαθῆ. Τώρα ἀγωνίζονται νὰ τὸν σώσουν. Ὁ μῦθος ἔπαψε πιά νὰ διαλαλῇ τὸ παράδειγμα ἐνὸς θνητοῦ, ποὺ ἔρχεται νὰ τὸν πατήσῃ στὸ κεφάλι οὐρανόσταλτη ἡ Ἄτη γιὰ νὰ τὸν φέρῃ στὸ χαμὸ—ὁ μῦθος κηρύχνει τώρα τὴ θεία πρόνοια, ἀδιάφορο ἂν ὁ θνητὸς παρουσιάζεται νὰ ἐπιμένῃ ὡς τὸ τέλος στὸ παραστράτισμά του. Μὲ μιὰν ἐλάχιστη προσθήκη ὁ μῦθος ἄλλαξε πνευματικὸ περιεχόμενο.

*) Ὡ πόποι, οἷον δὴ νῦ θεοὺς βροτοὶ αἰτιόωνται.

Ἐξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν (α 32).

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τῆς Ὀδύσσειας νὰ χαρίσῃ στοὺς θεοὺς ἠθικὸ βάθος δὲ βρίσκεται σ' αὐτὸ μόνο τὸ μέρος. Γενικὰ οἱ θεοὶ ἐδῶ στέκουν σ' ἓνα ἠθικὸ ἐπίπεδο πιὸ ψηλὸ ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα. Ἄν ἐξαιρέσωμε ἐλάχιστες περιπτώσεις, συχνότερα προστατεύουν τὸ θνητὸ παρὰ πὺν τὸν κατατρέχουν μὲ τὸ μῦθος τῶν ὕστερα παρουσιάζονται περισσότερο ὑποταγμένοι στοῦ Δία τῇ θέλησιν, ἢ ἀντίθεση μεταξύ τῶν δὲν εἶναι τόσο ἔντονη.

Στὴν Ὀδύσεια πρωτοπαρουσιάζεται καὶ τὸ θέμα, πὺν τόσες φορές τὸ συναντοῦμε στὰ παραμύθια μας, ὅτι δηλαδὴ οἱ θεοὶ γυρίζουν ἐπάνω στὴ γῆ μεταμορφωμένοι σ' ἀνθρώπους, γιὰ νὰ ἴδουν, ποιοὶ θνητοὶ εἶναι δίκαιοι καὶ ποιοὶ ἄδικοι :

ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες (ρ 487).

Ὁ Εὐμαιὸς, ὁ χοιροβοσκὸς τονίζει κι' αὐτὸς τὴ δικαιοσύνη τῶν θεῶν :

*Δὲ στρέγουν πράξεις ἄνομες ποτὲ οἱ θεοὶ οἱ μακαρισμένοι,
μόνο ὅσα ἔργα τῶν θνητῶν σωστὰ τιμοῦνε κι' ὅσα δίκια *).*

Οἱ θεοὶ ἄρχισαν ν' ἀνεβαίνουν τὴ σκάλα τῆς ἠθικῆς κι' ἔτσι παίρνουν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ γίνουν καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς οἱ ἔφοροι. Ἀκριβῶς ἢ ὑπεροχὴ αὐτὴ τῶν θεῶν τῆς Ὀδύσσειας εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους, γιὰ νὰ μὴ πιστεύουν πολλοί, πῶς καὶ τὰ δύο μεγάλα ἔπη, πὺν μᾶς ἐσώθησαν, τὰ ἔχει ὁ ἴδιος ποιητὴς γράφει. Μὲ τὸ πολὺπλοκο πρόβλημα, ποιὰ ἢ σχέση τῆς Ὀδύσσειας μὲ τὴν Ἰλιάδα, δὲ θ' ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ κι' οὔτε πρόκειται νὰ συζητήσωμε τὴ βαρῦτητα τῆς ἀντίρρησης, πὺν φέρνουν ἄλλοι ὁμηριστὲς, ὅτι δηλαδὴ δὲν μπορεῖ ν' ἀποκλείσῃ κανεὶς τὴ δυνατότητα, πῶς ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς στὴν ἐξέλιξί του, μέσα σ' ἓνα σχετικὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀνύψωσε μέσα του τὴν ἰδέα τοῦ θεοῦ. Κάτι ἄλλο βαραίνει πολὺ πιὸ πολὺ :

Ἐνας ἀπόλυτος χωρισμὸς τῆς Ὀδύσσειας ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ. Καὶ στὴν Ἰλιάδα εἶδαμε τὸν ποιητὴ νὰ ἐπικρίνῃ ἑμμεσα τὴν ἀνάμειξη τῶν θεῶν. Καὶ στὴν Ἰλιάδα εἶναι στιγμές, πὺν οἱ θνητοὶ πιστεύουν στὴ θεία δικαιοσύνη :

Ὁ Ἀγαμέμνωνας εἶναι βέβαιος, πῶς ὁ Πάνδαρος, πὺν προδοτικὰ πλήγωσε τὸ Μενέλαο, μαζί του κι' ὅλοι οἱ Τρῶες ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ τιμωρηθοῦν, ὁ Ζεὺς θὰ ἐκδικηθῇ κάποτε τὴν ἐπιπορκία τῶν :

*Γιατὶ κι' ἂν δὲν παιδέψῃ εὐτὺς ὁ Δίας, μὰ παιδεύει
ὕστερα ἀργά, καὶ μὲ βαρεῖες ζημιὰς ξεπαγαδιάζουν,
μὲ τὶς δικὲς τοὺς κεφαλὰς, τὰ γυναικόπαιδά τοὺς.
Τί μοῦ τὸ λέει ἀλάθευτὰ ἐμένα αὐτὸ ἢ ψυχὴ μου'*

*) Οὐ μὲν σχέτλια ἔργα θεοὶ μάκαρες φιλέουσιν,
ἀλλὰ δίκην τίουσι καὶ αἴσιμα ἔργ' ἀνθρώπων (ξ 83).

θά φέξη ἢ μέρα μιὰ φορά, ποὺ θὰ χαθῆ κι' ἡ Τροία
κι' ὁ βασιλιάς ὁ Πρίαμος κι' ὁ ξακουστός λαός του,
κι' αὐτοὺς τοῦ Κρόνου ἀπὸς τοῦ ὀ γιῖός, θυμὸ γιομᾶτος μ' ὄλους,
τῆ σκοτεινῆ ἀπ' τὰ σύγνεφα θὰν τοῖς τρανιάη φουρτούνα,
αὐτοῦ τοῦ δόλον παιδευτῆς...

[Πάλλης] *)

Ὁ ἴδιος θεὸς καὶ σὰν ξένιος θὰ θελήσῃ θυμωμένος νὰ κατα-
στρέψῃ τὴν τρωικὴ πόλη, γιατί δέχτηκε αὐτόν, ποὺ ἐμόλυνε τῆς φιλο-
ξενίας τὸ ἱερὸ δίκαιο, τὸν Πάρι (N 624)· σὲ ἄλλο μέρος παρουσιάζεται
ὁ Δίας νὰ κατακλύζῃ τὴ γῆ ἀγαναχτισμένος μὲ τοὺς δικαστές, ποὺ
κρίνουν ἄδικα περιφρονῶντας τὴ δικαιοσύνη καὶ μὴ λογαριάζοντας
τῶν θεῶν τὴν τιμωρία (Π 384).

Στὸ Ω ἡ ὤμῃ πράξη τοῦ Ἀχιλλέα, νὰ σέρνῃ δώδεκα ἡμέρες τώρα
τὸ κουφάρι τοῦ Ἑκτορα πίσω ἀπὸ τὸ ἄρμα του μέσα στὸ χῶμα, ξεση-
κῶναι τὸν ἔλεο τῶν θεῶν. Δὲ στέκει ν' ἀφήνουν τὸν Ἀχιλλέα νὰ
βρίζῃ τόσον καιρὸ τώρα ἓνα ἄψυχο σῶμα, 'κωφὴν γαῖαν'. Φροντίζουν
λοιπὸν καὶ πείθουν τὸν ἥρωα νὰ δώσῃ τὸ νεκρὸ στοὺς γονεῖς του πίσω
γιὰ νὰ καῆ. Μὲ τὴ φροντίδα αὐτῆ οἱ θεοὶ παρουσιάζονται καὶ στὴν
Ἰλιάδα ἐπόπτες ἐνὸς ἠθικοῦ νόμου.

Ἀντίθετα πάλι στὴν Ὀδύσεια, ὅπου πιστοποιήσαμε θεοὺς μὲ
βαθύτερη ἠθικὴ ὑπόσταση, ἔχομε τὴν ἀνίλεη καταδίωξη τοῦ Ὀδυσσεῆ
ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα, ἐπειδὴ ὁ ἥρωας σὲ μιὰ ἀπόλυτα δικαιολογημένη
ἄμυνα εἶχε τυφλώσει τὸ γιῖο τοῦ θεοῦ, τὸν Κύκλωπα Πολύφημο.
Στὴν ἐχθρα αὐτῆ κανένα πάλι ἔχνος μιᾶς θείας ἀκεραιότητος καὶ δι-
καιοσύνης.

Εἶδαμε πρὶν, πῶς ὁ Ὅμηρος στὴν ἀρχὴ τῆς Ὀδύσειας ἀλλάζον-
τας τὴν παράδοξη παρουσιάζει τοὺς Ὀλύμπιους νὰ προσπαθοῦν νὰ
πείσουν τὸν Αἴγισθο ν' ἀφήσῃ τὰ σχέδιά του· ὁ ποιητὴς θέλει νὰ
φανῆ, πῶς ὁ ἴδιος ὁ Ἰννητὸς μὲ τίς ἀδικίες του σέρνει τὴ συμφορὰ
πάνω του. Κι' ὁμῶς στὸ γ τῆς Ὀδύσειας πάλι, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν
ἴδια παράδοξη, ἡ Κλυταιμῆστρα παρουσιάζεται σὰν ἀπὸ τὴ φύση τῆς
καλῆ—'φρεσὶ κέχρητ' ἀγαθῆσιν'— στὴν ἀρχή, καθὼς λείπει ὁ Ἀγαμέ-
μνονας στὸν πόλεμο, ἀποκρούει τίς ἄνομες προτάσεις τοῦ Αἴγισθου·

*) Εἶ περ γάρ τε καὶ αὐτίκ' Ὀλύμπιος οὐκ ἐτέλεσεν,
ἔκ τε καὶ ὀψὲ τελεῖ, σὺν τε μεγάλῳ ἀπέτισαν,
σὺν σφῆσιν κεφαλῆσι γυναιξί τε καὶ τεκέεσσιν.
Εὐ γὰρ ἐγὼ τόδε οἶδα κατὰ φρένα καὶ κατὰ θυμόν·
ἔσσειται ἡμαρ ὄτ' ἂν ποτ' ὀλόγη Ἴλιος ἰρή
καὶ Πρίαμος καὶ λαὸς ἐυμελίῳ Πριάμοιο,
Ζεὺς δέ σφι Κρονίδης ὑψίζυγος αἰθέρι ναίων
αὐτὸς ἐπισσεῖσιν ἐρεμνὴν αἰγίδα πᾶσι
τῆσδ' ἀπάτης κοτέων . . .

τὸν ἀκολουθεῖ στὸ σπίτι του θεληματικὰ μονάχα ὅταν στὸ τέλος τῆ δέ-
νη ἢ 'μοῖρα τῶν θεῶν'. Ἡ μοῖρα τῶν θεῶν ἀναγκάζει τὴν Κλυταιμί-
στρα νὰ ἐνωθῆ παράνομα μ' αὐτόν, πού θὰ σκοτώσῃ σὲ λίγο τὸν ἄν-
τρα της μὲ τὴ βοήθειά της. Ἡ εὐθύνη τῆς κακῆς πράξης μετατοπίζεται
πάλι ἀπὸ τὸ θνητὸ στοὺς θεοὺς.

Οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες πιστεύουν στὴ θεοδικία καὶ ὅμως ὁ Δίας προ-
στατεύει τοὺς Τρῶες, πού πάτησαν τὸν ὄρκο των καὶ τὸν ἱερὸ τῆς φιλο-
ξενίας νόμο. Τὸν Αἴγισθο ἀγωνίζονται οἱ θεοὶ νὰ τὸν ἐμποδίσουν νὰ κἀνῃ
ἔρωμένη τοῦ τῆ γυναῖκα τοῦ Ἀγαμέμνονα, ὅμως ἐκείνην εἶναι οἱ ἴδιοι,
πού τὴ σπρώχνουν νὰ παρανομήσῃ μαζί του : θεοὶ ἠθικὰ ἀδιάφοροι
καὶ θεοὶ τηρητὲς καὶ προστάτες μιᾶς ἠθικῆς, θεοὶ 'ἀγαθὰ φρονέοντες'
γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ θεοὶ δαίμονες τῆς καταστροφῆς. Πῶς χωροῦν
ὅλες αὐτὲς οἱ ἀντιφάσεις μέσα στὸ ἴδιο ἔργο ;

Ὁ νέος ποιητὴς, πού δούλεψε μέσα του μιὰ πίστη σὲ θεῖες δυνά-
μεις τοποθετημένες σὲ ἠθικώτερην ἀτμόσφαιρα, στέκει μπροστὰ σὲ
μιὰ παλιὰ παράδοση, αἰώνων κληρονομιά, πού τοῦ παρουσιάζει θεοὺς
ἐλεύθερους ἀπὸ κάθε δεσμό. Εἶναι στιγμές, πού τὸν παλιὸν αὐτὸ κό-
σμο ζητάει νὰ τὸν μεταπλάσῃ σύμφωνα μὲ τὴ δική του πίστη, ὅμως
ποιός θ' ἀπαιτήσῃ νὰ ὑποτάξῃ σ' αὐτὴν τὸ ὑλικό του ὀλόκληρο, ν' ἀπορ-
ρίψῃ τὴν ἀρχαία παράδοση σὰ σύνολο καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἑξαρχῆς
ἓνα δικό του κόσμο ;

Στὸ ἔπος ἡ ἐπέμβαση τῶν θεῶν στὴ ζωὴ τῶν ἡρώων ἀποτελεῖ ἓνα
παλιὸ τεχνικὸ μέσο πολύτιμο. Ὅπως καταλαβαίνει καθένας, τὸ δι-
καίωμα, πού ἔχει ὁ ἐπικός, νὰ βάλῃ ἓναν θεὸ νὰ ἐπεμβαίῃ ἐντελῶς
ἐλεύθερα καὶ νὰ κανονίξῃ τὶς πράξεις τῶν θνητῶν, ὅποια στιγμὴ
θέλει κι' ὅπως θέλει, ἀκόμη καὶ τὴ σκέψη τοῦ θνητοῦ νὰ κατευθύνῃ,
χωρὶς νὰ ἔχη νὰ δώσῃ λόγο σὲ καμμιά ἠθικὴ, δίνει στὸν ποιητὴ τὴ
μεγάλῃ εὐκολία νὰ ὀδηγῇ τὴ δράση, ὅπου αὐτὸς ἔχει ἀπὸ πρὶν θελή-
σει, χωρὶς ν' ἀναγκάζεται νὰ καταφεύγῃ σὲ πολυπλοκώτερα μέσα.

Μὰ δὲν εἶναι μόνο αὐτό. Συνέπειαν ἀπόλυτη σὲ μιὰν ὅποια πίστη
μπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ μόνο μιὰ σχετικὴ θεωρητικὴ πραγματεία, ποτὲ
μιὰ ποίηση. Καὶ δὲν εἶναι μόνο τῶν ποιητῶν δικαίωμα ἡ ἔλλειψη
συνέπειας στὶς θρησκευτικὰς ἰδέες — εἶναι κάτι πού κρύβεται σὲ κάθε
ἀνθρώπινη ψυχὴ : Ποιὸς ἄνθρωπος ζῆ πραγματικὰ — ὄχι ἀφηρημένα —
τὸ θεὸ του δεμένο ἀκατάπαυτα σὲ ἀπαράβατους ἠθικοὺς νόμους ; Ἡ
ἀσυνέπεια αὐτὴ πηγάζει ἀπὸ τῶν ἰδίων τῶν θεῶν τὴ φύση. Γιατὶ κι'
ὅταν ἀκόμη οἱ θεοὶ ὑποταχτοῦν σὲ μιὰν ὅποια ἠθικὴ, τὴν ἴδια στιγμὴ
ἑξακολουθοῦν καὶ κρύβουν μέσα των αὐτὸ ἀκριβῶς, πού τοὺς κρατεῖ
θεοὺς : τὴν ἀπεριόριστην ἐλευθερίαν.

Ὁ ποιητὴς κρίνει ὄχι μόνο τῶν θεῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡρώων τὰ ἔρ-
γα, καθὼς τ' ἀντικρύζει ἀπὸ μιὰ ἄλλη τώρα πνευματικὴ σκοπιά. Κι'
ἔδω ὅμως γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, πού εἶδαμε πρὶν, δὲν ἀπαρνεῖται
ὀλότελα τὴν παράδοση. Ἐτσι παρουσιάζονται πάλι πλάι - πλάι δύο

κόσμοι, ὁ ἓνας ὁ παλιός, πού συνεχίζεται, κι' ἓνας ἄλλος, πού ἀγωνίζεται γιὰ πρώτη φορά τώρα νὰ βγῆ στὸ φῶς :

Στὴν Ἰλιάδα ἡ διήγηση γεμάτη μάχες καὶ μονομαχίες ὅλο πείσμα κι' ἐχθρότητα, ὅπως εἶναι φυσικὸ σ' ἓνα πολεμικὸ ἔπος. Σκηνὲς ἀφτασθης σκληράδας : ὡς κι' ὁ ἱκέτης δὲ βρίσκει σωμό. Λύπηση καμμιὰ ! Κανεῖς ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς δὲν πρέπει νὰ ξεφύγη τὸ χαλασμό, μήτε αὐτός, πού ἀγέννητος ἀκόμη βρίσκεται στὴν κοιλιὰ τῆς μητέρας του.

Ἄγρια εἶναι ἡ μανία τοῦ Ἀχιλλέα στὴ μάχη, ὅταν ἐκδικεῖται τὸν ἐχθρό, πού τοῦ σκότωσε τὸν ἀγαπημένο φίλο, τὸν Πάτροκλο. Ὁ τρόπος πού κακομεταχειρίζεται τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Ἑκτορα θυμώνει εἶδαμε καὶ τοὺς θεοὺς ἀκόμη. Κι' εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, πού τὸν καταδικάζει. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ θέλησε νὰ ἀφήσῃ τὴν Ἰλιάδα νὰ κλείνῃ μ' ἓναν Ἀχιλλέα ἀδιάλλαχτο ὡς τὸ τέλος. Οἱ σκηνὲς τοῦ Ω παρουσιάζουν τὸν ἥρωα νὰ μεταπέιθεται καὶ νὰ παραδίῃ τὸ νεκρὸ ἐχθρό του στὸν Πρίαμο, πού ἤρθε νὰ παραλάβῃ τὸ σῶμα τοῦ παιδιοῦ του. Ἡ πολεμικὴ Ἰλιάδα κλείνει μὲ μιὰ σκηνὴ συνδιαλλαγῆς. Τοῦ ἀγριώτερου πολεμιστῆ τῶν Ἀχαιῶν καὶ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Τρώων τὰ δάκρυα σμίγουν κι' αὐτὸ τοὺς ἐνώνει περισσότερο ἀπ' ὅσα λόγια φιλίας. Στὸ νεκρὸ Ἑκτορα χαρίζει τὶς τελευταῖες περιποιήσεις τὸ χέρι πού τὸν σκότωσε πρῶτα κι' ὕστερα τῶν συγγενῶν του.

Πολλοὶ φιλόλογοι ἔχουν τὴ γνώμη, ὅτι τὸ Ω εἶναι ἐνὸς μεταγενέστερου ραψωδοῦ προσθήκη, στὴν πραγματικὴ Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου, εἶπαν, τὸν Ἑκτορα τὸν ἔτρωγαν οἱ σκύλοι καὶ τὰ ὄρνια πεταμένον στὰ χωράφια. Μὲ τὴ γνώμη, ὅτι ἡ Ἰλιάδα εἶχε κάποτε διαφορετικὸ τέλος, δὲ θὰ συμφωνήσω γιὰ τὸν λόγο, ὅτι δὲν πιστεύω σὲ πολλὰς Ἰλιάδες. Γιὰ τὸ ζήτημά μας ὅμως ἡ ἀντίθεση αὐτὴ δὲν ἔχει καμμιὰ σημασία : στὸ Ω—αὐτὸ εἶναι βέβαιο—μιλάει μιὰ ψυχὴ καλλιευμένη περισσότερο ἢν ὄχι ἀπὸ ἓναν ὑποθετικὸ ποιητὴ μιᾶς παλιᾶς τάχα Ἰλιάδας, ὅμως ἀπὸ ὀλόκληρες γενιὲς ἀνθρώπων, πού πίστευαν, πὼς ἡ κακομεταχείριση τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ ἐχθροῦ ἦταν τὸ μόνο φυσικὸ καὶ σωστό. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τὴν ἀντιπροσωπεύει ἐξάπαντος καὶ τὸ παλαιότερο ἔπος· τὸ νεώτερο προσπαθεῖ νὰ τὴν ξεπεράσῃ. Ἡ μεταστροφή, πού δείχνει ὁ Ἀχιλλέας, δώδεκα μέρες νὰ κακομεταχειρίζεται τὸν ἄψυχο ἐχθρό καὶ στὸ τέλος ν' ἀλλάξῃ γνώμη καὶ νὰ παίρνῃ μόνος του νὰ τὸν περιποιηθῆ, συμβολίζει τὴ μεταστροφή, πού παρουσίασε τὸ ἴδιο τὸ ἔπος στοὺς αἰῶνες μέσα.

Σκηνὲς συνδιαλλαγῆς ὑπάρχουν κι' ἄλλες στὴν Ἰλιάδα κι' ἐξάπαντος δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι καὶ ἡ Ὀδύσεια κλείνει μὲ ἀνάλογο τρόπο. Κάτι ἄλλο ὅμως δείχνει ἀκόμη πιὸ καλὰ τὸ πολεμικὸ ἐνστιχτο πόσο ἔχει ὑποχωρήσει στὸ νεώτερο ἔπος σὲ μιὰ πλατύτερη, πιὸ ἐλεύθερη σκέψη : τὸν ἐχθρό δὲν τὸν ξεχωρίζει καμμιὰ κακία ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες—ἀκόμη πιὸ πολύ : Ἡ εὐγενέστερη ἥρωικὴ μορφή στὴν Ἰλιάδα βρίσκεται ἐνσαρκωμένη ὄχι σ' ἓναν Ἕλληνα, ἀλλὰ σ' ἓναν ἀλλόφυλο κι' ἐχθρό, τὸν

Ἐκτορα, σ' αὐτὸν ποὺ ὑπερασπίζει τὸν τόπο του — κι' αὐτὴ τὴν μορφή τὴν πλάθει ἕνας ποιητὴς ἀπὸ τὸ πλῆθος, ποὺ ἤρθε κατακτητὴς στὴν ξένη χώρα γὰ διώξη τοὺς παλιούς κατοίκους ἀπὸ τὶς πατρίδες των !

Τοὺς ὁμηρικούς ἥρωες γενικά, Ἕλληνες καὶ Τρῶες, τοὺς χαρακτηρίζει μιὰ ἐξαιρετικὴ εὐγένεια, εὐγένεια φυσικὴ καὶ ψυχικὴ: ἀπόγονοι θεῶν καὶ ἡρώων μεγάλων ὅλοι ξέρουν καὶ κρατειοῦνται πάντα μέσα στὰ μέτρα, ποὺ τοὺς ἐμποδίζουν νὰ ξεπέσουν στῶν κοινῶν ἀνθρώπων τὶς ταπεινότητες. Μονάχα ἕνα πρόσωπο κάνει ἐξαίρεση: ἔδῳ ἀξίζει κανεὶς γὰ ἰδῆ, πῶς ὁ ποιητὴς μετασχηματίζει μιὰ παλιὰ παράδοση, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν κοινωνικὴ του πίστη:

Ὁ Θερσίτης ἦταν ἀπὸ τοὺς ἥρωες, ποὺ ὁ Ὅμηρος εἶχε βρῆ σὲ παλιὰ ἔπη. Ἀπὸ τὴ βασιλικὴ γενιὰ τῶν Αἰτωλῶν, συγγενεύοντας στενὰ με ἥρωες μεγάλους, τὸ Μελέαγρο καὶ τὸ Διομήδη, ὁ Θερσίτης ἔπαιζε κάποιον ρόλο στὴν παράδοση. Ὅμως στὴν Ἰλιάδα παρουσιάζεται χωρὶς πατέρα καὶ καταγωγὴ καμμιά, διάστροφος: στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχὴ, ἕνας ταπεινὸς τοῦ ἀνώνυμου ὄχλου ἀντιπρόσωπος, ἕνας ποὺ τολμάει νὰ σηκώσῃ κεφάλι στοὺς μεγάλους ἄρχοντες καὶ γι' αὐτὸ τιμωρεῖται με ἀίσχρό, ὅμως δίκιο—κατὰ τὴν κρίση τῶν Ἀχαιῶν ὄλων—τρόπο. Μιὰ μορφή κάθε ἄλλο παρὰ ἡρωικὴ, τ' ὄνομά της δὲ θέλει πιά νὰ θυμίσῃ τὸ θάρρος, ἀλλὰ τὸ θράσος. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο με τὸν παραλλαγμένο Θερσίτη παρουσιάζεται καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο μέρος τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἐπικοῦ:

*οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη· εἷς κοίρανος ἔστω,
εἷς βασιλεύς...*

(B 204)

Ὅ,τι ἀκόμη χαρακτηρίζει τὸν Ὅμηρο εἶναι ἕνας πραγματισμὸς, ποὺ παρουσιάζεται ἐκδηλα στὸ ἔργο του—γιὰ ἕναν ποιητὴ κάτι παράξενο. Ὁ νέος ἐπικός πασχίζει ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὴν ὕλη του σχεδὸν κάθε τί, ποὺ τὸ πιστεύει ἀδύνατο, ἀφύσικο. Ὡς κι' οἱ θεοὶ βρίσκονται μέσα στὸ πλαίσιο τῶν φυσικῶν νόμων. Τὴ ζωὴ τῆς γῆς τὴν κανονίζουν κάθε στιγμὴ ὅπως θέλουν, εἶναι ἀλήθεια, κι' ὅμως τὴ φυσικὴ τάξῃ τὴν πατοῦν ὅσο μποροῦν πιὸ σπάνια. Χωρισμένοι σὲ δύο ομάδες δίνουν τὴ νίκη πότε στοὺς Τρῶες καὶ πότε στοὺς Ἀχαιοὺς, ὅμως πιά φάση τοῦ πολέμου δὲ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ καὶ χωρὶς τὴν ἐπέμβασὴ των :

Ἄλλοι θεοὶ δὲν παρουσιάζονται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο περιορισμένοι. Γιὰ νὰ φανῆ πιὸ χεροπιαστὴ ἢ διαφορὰ, πῆραν κι' ἀντιπαράβαλαν τὸν ὁμηρικὸ θεὸ με τὸν ἰουδαϊκὸ. Πόσα θαύματα κάνει ὁ Γεχωβᾶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη! Γιὰ νὰ σώσῃ τὸν περιούσιο λαὸ του, ποὺ τὸν κυνηγοῦν οἱ Αἰγύπτιοι, σκίζει τὴ θάλασσα σὲ δύο, οἱ Ἰουδαῖοι περνοῦν στεγνοί. Ὄταν ὅμως δοκιμάζουν οἱ ἐχθροὶ νὰ περάσουν, τὸ νερὸ σμίγει καὶ τοὺς πνίγει στὰ βάθη του. Τὰ τεῖχη τῆς Ἰεριχῶς σωριάζονται κατὰ γῆς μονάχα ἀπὸ τὶς σάλπιγγες καὶ τὶς κραυγὲς τῶν Ἰσραη-

λιτών—ποιός θὰ μπορούσε νὰ βρῆ μιὰν ἀνάλογη σκηνὴ στὴν Ἰλιάδα;

Τὸ θαῦμα, τὰ φανταστικά, τὰ μαγικά στοιχεῖα τὰ βρῆκε ὁ Ὅμηρος συχνὰ στὸ παλαιότερο ὕλικό, πού εἶχε νὰ δουλέψῃ, ὄχι μόνο στὶς λαϊκὲς παραδόσεις καὶ στὰ παραμύθια, ἀλλὰ, εἶμαι βέβαιος, καὶ στὸ παλαιότερο ἔπος· στὸ δικό του ὅμως ἔργο δὲν τὰ δέχεται. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ παραλείψῃ ὠρισμένες ἱστορίες κα' ἄς τοῦ δίνονται κατάλληλες εὐκαιρίες νὰ τὶς διηγηθῆ: ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ γεννήθηκε ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία, ὅτι οἱ Διόσκουροι ζοῦν τὴ μιὰ μέρα στὸν οὐρανό, τὴν ἄλλη στὸν Ἄδη, ὅτι ἡ Θέτιδα ἐκράτησε τὸν Ἀχιλλέα πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά γιὰ νὰ τὸν κἀνῃ ἀθάνατο, δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ στὸν Ὅμηρο. Οὔτε γιὰ τὸ μαγικὸ φτερωτὸ ἄλογο τοῦ Βελλεροφόντη μιλεῖ ὁ ποιητής, ὅταν δίνῃ τὴν ἱστορία τοῦ ἥρωα, κα' ἄς ἔπαιζε σ' αὐτὴ ὁ Πηγάσος κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντο ρόλο. Ποιός εἶχε ἰδῆ ποτέ του ἄλογο μὲ φτερά;

Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀναγκάζεται κάποτε ὁ Ὅμηρος ὄχι πιά νὰ παραλείψῃ, ἀλλὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ μαγικὸ-φανταστικὸ στοιχεῖο τῆς παλαιᾶς διήγησης. Ἡ Ἀλθαία ἄλλοτε σκότωνε τὸ γυιό της τὸ Μελέαγρο καίοντας τὸ μαγικὸ δαυλό, πού οἱ Μοῖρες τὸν εἶχαν ὀρίσει, νὰ κρατῆ τὸν ἥρωα στὴ ζωὴ, ὅσο θὰ ἔμενε ἀκατάστρεφτος· στὸν Ὅμηρο ἡ μητέρα προκαλεῖ τὸ θάνατο τοῦ παιδιοῦ της μὲ τὴν κατάρα της, μὲ τὴ βοήθεια τῶν χθονίων θεῶν. Τὸ θέμα τῆς ἀρᾶς ἀντικατασταίνει ἐδῶ τὸν ἀκατάλληλο δαυλό. Κι' οὔτε μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστέψῃ, ὅτι τὰ φανταστικά αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι προσθήκες ὑστερώτερες τῆς παράδοσης, γιατί τὶς πιὸ πολλὰς φορὲς μπορούμε μὲ τρόπο ἀναμφισβήτητο ν' ἀποδείξωμε, πὼς εἶναι προομηρικά.

Κι' ἐδῶ πρέπει νὰ προλάβω μιὰν ἀντίρρηση: θὰ πῆ κανεὶς, στὴν Ὀδύσεια δὲν παρουσιάζονται ἕνα πλῆθος φανταστικὲς ἱστορίες γιὰ μονόφθαλμους Κύκλωπες, γιὰ Λωτοφάγους, γιὰ Σκύλες, γιὰ ταξείδια στὸν Ἄδη; Ναι, ἀλλὰ πρῶτα-πρῶτα, πού κα' ἐδῶ πιστοποιήθηκε μιὰ προσπάθεια, ν' ἀτονίσῃ ὅσο γινόταν περισσότερο τὸ φανταστικὸ στοιχεῖο. Ὑστερα ὁ Ὅμηρος εἶναι ἀρκετὰ προσεχτικός, ὥστε νὰ βάλῃ τὶς ἱστορίες αὐτὲς νὰ τὶς λήῃ ὁ Ὀδυσσεύς στοὺς Φαίακες. Ἔτσι ὁ ποιητής δὲν παίρνει προσωπικὴ νὰ ποῦμε εὐθύνη. Καὶ τὸ κάτω-κάτω, ποιός θὰ ζητήσῃ κα' ἐδῶ ἀπόλυτη συνέπεια;

Δύο εἶναι οἱ κύριες προσπάθειες, πού χαρακτηρίζουν τὸ νεοεπικὸ πνεῦμα: Πρῶτα-πρῶτα νὰ διαγραφῆ τὸ θαῦμα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν θεῶν καὶ τὴ φύση γῆρο, ὕστερα νὰ δημιουργηθῆ κάποια αὐστηρότερη ἠθικὴ τάξη στὶς σχέσεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Τὸ πρῶτο κατορθώνει ὁ Ὅμηρος νὰ τὸ ἐφαρμόσῃ μὲ μεγαλύτερη συνέπεια: οἱ θεοὶ του μένουν δεμένοι περισσότερο στὸ φυσικὸ νόμο παρὰ στὸν ἠθικό.

Στὴν Ἰωνία ἡ πνευματικὴ πρόοδος θὰ συνεχιστῆ μ' ἐξαιρετικὴν ὁρμή· καὶ θὰ γίνῃ γρήγορα αἰσθητό, ὅτι καὶ τὸ νεώτερο ἔπος δὲν κατώρθωσε νὰ πλάσῃ ἕναν κόσμον ἠθικό, οὔτε ὑποταγμένο στὴ φυσικὴ

τάξη ἀπόλυτα. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ὀμήρου στὸ σημεῖο αὐτὸ παίρνει νὰ τὸ συνεχίσῃ ὄχι πιά ἡ ποίηση, ἀλλὰ ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία. Ἡ ἰωνικὴ ἐπιστήμη εἶναι, πού θὰ ζητήσῃ μὲ πλείους συνέπεια νὰ λείψῃ τὸ θαῦμα, μὲ τὸ φανατισμὸ ἐνὸς πού πρωτογνώρισε μιὰν ἀλήθεια: οἱ λογογράφοι, πρόδρομοι τοῦ εὐημερισμοῦ, σὲ μιὰν ὑπερεχτίμησιν τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς θὰ ζητήσουν νὰ μεταπλάσουν τὴν παράδοσιν, γιὰ νὰ τὴν κάνουν ἱστορία ἀνθρώπινη. Ἡ ἰωνικὴ φιλοσοφία πάλι θὰ χτυπήσῃ τὴν ἠθικὴ κατωτερότητα τῶν θεῶν — ἐδῶ θὰ βρεθῇ καὶ ὁ Πίνδαρος κατήγορος. Ὁ Ξενοφάνης θὰ ζητήσῃ νὰ κλονίσῃ τὸ κῦρος τῆς παράδοσης ὀλόκληρης, θὰ τὴν παρουσιάσῃ σὰν ἓνα ἄχρηστο πλάσμα τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν, ποιητῶν ἀνάξινων. Καὶ ὁ Ἡράκλειτος θὰ διακηρύξῃ τὸν Ὀμήρου ἀξίον ἐκ τῶν ἀγόνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι. Ἡ ἰωνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη θὰ σκοτώσουν τὴν ἰωνικὴν ποίησιν. Εὐτυχῶς πού ἡ παράδοσις ζῆ στὸ μεταξὺ μιὰ καινούργιαν ἀντίσκησιν στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα.

[Συνεχίζεται]